

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ВИКЛИКІВ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Н. М. Барановська

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет "Львівська політехніка"

© Барановська Н. М., 2016

Теоретично обґрунтовано соціогуманітарні трансформації, їхні загрози та можливості у сучасних глобалізаційних умовах розвитку українського суспільства. Увагу зацентовано на ролі та значенні національної історико-культурної спадщини для формування консолідаційного потенціалу об'єктивної історичної пам'яті та її використанні у культурно-пізнавальній сфері й міжнародній діяльності. З'ясовано роль історичних музеїв як важливих пам'яткоохоронних і дослідницьких установ у системі суспільних цінностей та змістовного наповнення національної ідеї. Встановлено загальні чинники, які впливають на формування національної ідентичності в межах глобального світосприйняття.

Ключові слова: глобалізація, виклики, об'єктивна історична пам'ять, історико-культурна спадщина, історичний музей, самотність.

The article is devoted to theoretical substantiation of sociohumanitarian transformations, their threats and opportunities in modern globalizational conditions of Ukrainian society's development. Attention is paid to the role and significance of national historical and cultural heritage to form consolidational potential of objective historical memory and its use in cultural and educational sphere and international activity. The role of museums as important institutions for protection of monuments and research activity in the system of social values and rich in content filling of the national idea is clarified. The general factors that affect the formation of national identity within the global world-view are identified.

Globalization and related challenges in recent years are the subject of active research in scientific community. Carrying the popular idea of integration readiness, globalization entails unification of history, pulls aside from the real impact on national development, politics and culture of historical memory. Management of historical consciousness becomes prominent. Inspiring and traumatic moments of the historical memory that in the past were causing contradictions and conflicts are becoming not important. They are displayed in a shadow or activated in accordance with the objectives of political expediency. This primarily relates to periods of liberation struggle of Ukrainian people for statehood revival that changed the political situation in Ukraine within the national paradigm, evaluation of prominent historical figures activity, because of which there are sometimes ideological disputes about controversy questions of Second World War, historical memory about the state terror of the Soviet totalitarian regime (20–50's XX century), the victims of which were millions of Ukrainian.

An effective counterweight to globalizational processes, that threaten the information security of Ukraine may be renewal of society's interest to national historical and cultural heritage as a valuable intellectual property of the Ukrainian nation, powerful mean of national self-identification, consolidation and formation of objective historical memory.

An important role in processes of preservation, study and actualization of historical and cultural heritage belongs to the Historical Museum. Modern information technology and socio-cultural changes create new opportunities for effective transformation of historical and cultural values into museum exhibits, rethinking of the museum displays towards rich in content filling of the national idea. This activity will help to prevent the growing trend towards cultural unification by forming in the minds of the Ukrainian nation's representatives a sense of its unique history, culture and struggle for statehood. In addition, the value of national achievements should be meaningfully and interestingly revealed to the world, making them more prominent, featuring Ukrainian heritage as an integral and distinctive part of the historical and cultural heritage of humanity. This may be one of the most effective means to draw attention of the international community to the problem of necessity to maintain national sovereignty and territorial integrity of Ukraine in threatening her present conditions.

Key words: globalization, challenges, objective historical memory, historical and cultural heritage, historical museum, originality.

Постановка проблеми. Глобалізація та пов'язані з нею виклики, суспільно-політичні зміни та трансформаційно-модернізаційні процеси в останній

час є предметом активного дослідження наукової спільноти. Руйнуючи адміністративні бар'єри між країнами, інформацією та технологіями, глобалізація,

впливає на усі сфери життя, зокрема й на історичну науку та історичну свідомість. Несучи в собі популярні ідеї інтеграційної налаштованості, можливості приєднання до світового співтовариства та загального інформаційного простору, глобалізація спричиняє уніфікацію історії, відстороняє її від реального впливу на державний розвиток, політику та культуру історичної пам'яті. Відтак керування історичною свідомістю набуває неабияких масштабів.

Важливою протипагою глобалізаційним процесам, що містять загрозу інформаційній складовій безпеки України, може стати відродження інтересу суспільства до національної історико-культурної спадщини як цінного інтелектуального надбання української нації, впливового засобу національної самоідентифікації, формування об'єктивної історичної пам'яті та потужного консолідаційного чинника громадянства.

Значний внесок у наукове розроблення проблеми культурно-інформаційних впливів на українське суспільство, його історичну пам'ять та історичну свідомість в умовах сучасного глобалізованого світу зробили праці Д. Веденєєва, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Артюха, Ю. Зернія, О. Готри, Л. Нагорної та ін. Однак на проблему висвітлення місця історико-культурної спадщини у процесах розвитку справедливої історичної пам'яті, потенціалу її використання за обставин викликів глобалізації звернено ще недостатньо уваги. Тому метою цієї статті є аналіз ефективного впливу національної історико-культурної спадщини, нових методів презентації її самобутності на формування об'єднаної стратегії історичної пам'яті й привернення уваги усього світу до проблем України у нових глобалізаційних умовах.

Результати дослідження. Глобалізація – це процес, що почався п'ять століть тому. Однак сучасна глобалізація не є простим продовженням колишніх загальносвітових тенденцій. У нинішніх умовах страждає традиційна національна культура, якій загрожує гомогенізація та зміна контексту значення внаслідок поширення глобальної ідеології та масової культури.

Незважаючи на євроінтеграційні процеси та збільшення шансів для України разом з європейським співтовариством подолати спільні проблеми, вийти на міжкультурний діалог, її національна культура, як і вся соціогуманітарна сфера, зазнає значних трансформацій.

Під особливим інформаційним тиском опинилася історична пам'ять – основа національної та державницької свідомості українського народу. Об'єднана Європа знайшла певний консенсус історичної пам'яті, вибудувала нові стереотипи взаємного сприйняття минулого, що ґрунтуються на націленості у майбутнє і нероз'ятрюванні минулих

травм. Наголос на історичних сюжетах здебільшого використовується для того, щоб вилучити умови, які призводили в минулому до суперечностей і конфліктів. Тому неважливими стають надихаючі та травматичні моменти історичної пам'яті, що виводяться в тінь або активізуються відповідно до завдань політичної доцільності. Це, насамперед, стосується періодів визвольних змагань українського народу за відродження своєї державності, які змінили політичну ситуацію в Україні у межах національної парадигми, оцінки діяльності видатних історичних постатей, щодо яких інколи виникають ідеологічні суперечки, контроверсійних питань Другої світової війни, історичної пам'яті про державний терор радянського тоталітарного режиму 20–50-х рр. ХХ ст., жертвами якого стали мільйони українців.

Натомість відверто ставиться питання, що нова глобальна історія має створюватися поза фокусом національних історій, “долати націоцентризм”, іти за глобалізаційними процесами національних і регіональних історій. Логіко-методологічні засади історичної науки втрачають свою актуальність і стають функціонально залежними від вирішуваних проблем та панівного способу діяльності політичної спільноти. Відтак історія стає анонімною, світом реально починають правити абстракції, людина з її буденними проблемами витісняється на периферію свідомості. Великим ученим минулого часто приписуються думки, яких вони не мали, а їх висловлювання тлумачаться з позицій сучасності на підставі новітньої реконструкції історичних фактів.

Відомий український історик Д. Веденєєв серед найбільших загроз для руйнації поля історичної пам'яті в епоху глобалізації вважає “штучну ерозію позитивної, суспільно значущої для життєдіяльності народу та держави пам'яті про минуле, впровадження у масову свідомість чужорідних, політично загострених тлумачень історії, які ведуть до дезінтеграції державницької організації та суспільного буття народу; пряму фальсифікацію історико-документального матеріалу, намагання довести до антагонізму погляди на історію між різними поколіннями українського народу; наполегливу дискредитацію (демонізацію) історичної спадщини та традицій, ключових фігур історичного поступу нації; перетворення історичних матеріалів на зброю політичних баталій та консервацію в історичній свідомості елементів тоталітаризму” [1, с. 6]. А це в умовах байдужого ставлення держави до власного історичного минулого створює небезпеку “заміщення вітчизняного історичного простору чужими, привнесеними ззовні версіями минулого” [2, с. 76]. Крім того, зумовлює кризу історичної пам'яті, що проявляється зростанням напруженості навколо спільності в інтерпретації історичних подій.

“Глобальна культура не пишається історією чи історіями: фольклорні мотиви вона використовує й розробляє для зовнішнього оздоблення ... науково-технічної культури. За своєю суттю ця культура штучна” [3, с. 163–164]. Тому на теренах України сьогодні відбувається зовнішня експансія політики історичної пам'яті, що надзвичайно небезпечно, адже саме історична пам'ять може стати протидією космополітичній культурі та “спільній” пам'яті, що розвиваються в умовах глобалізації.

Історична пам'ять впливає на визначення історичного процесу. Вона об'єднує минулі події в національний історичний процес, характеризується ментальними особливостями та є основною підставою для свідомого вибору кожної конкретної людини на користь українства. Історична пам'ять є важливим чинником перетворення населення України на єдину політичну націю, є “фундаментом національної ідентичності” [4]. Вона забезпечує здатність українського народу формувати “уявлення про історію та своє місце в ній” [5, с. 156].

Тільки через осмислення минулого можна зрозуміти проблеми сьогодення і прогнозувати майбутнє. Інтерес до історичного минулого стимулює відродження історичної пам'яті народу. А історичні аналогії можуть показати оптимальний варіант розвитку суспільства, убезпечити від повторення трагічних помилок, невиправданих суспільною практикою кроків чи ліній поведінки. Що повнішою, адекватнішою буде уява про минуле, то легше знайти шлях до творчого використання кращих здобутків попередників і досягти злагоди між людьми. Як зазначає Л. Нагорна, “майбутнє народжується сьогодні, і воно за нашого бажання буде таким, яким ми спочатку, використовуючи певні матриці минулого, намалюємо його у своїй уяві” [6, с. 318].

Маніпулювання історичною свідомістю громадян України у наш час, на думку В. Солдатенка, зумовлено відсутністю загальнонаціональної ідеології розвитку історичної пам'яті, адже: “...ми все ще не можемо вибудувати систему координат, у якій доцільно досліджувати і відтворювати вітчизняну історію” [7, с. 407].

Саме тому загальноприйнятний проект історичної пам'яті може стати ефективним чинником встановлення консенсусу стосовно основоположних суспільних норм. Спільність у розумінні та оцінках минулого – важлива передумова прогресу прийдешніх суспільно-політичних перетворень. Тільки та “нація може вважати себе сформованою, коли у більшості населення країни сформовано ототожнення з цією нацією в минулому, теперішньому і майбутньому. Складовою такого ототожнення є одна модель історичної пам'яті, яка

формує у свідомості окремої людини позитивне сприйняття цієї однієї нації” [8, с. 163–164].

Сутнісним чинником розвитку об'єднавчої стратегії історичної пам'яті є формування культу предків та любові до рідної землі. А, отже, основою для створення єдиної моделі історичної пам'яті може бути збереження, вивчення та осмислення історико-культурної спадщини, що “органічно включає її у контекст сучасних світоглядних цінностей, формує у суспільній свідомості історичну пам'ять, яка сприяє збереженню всього комплексу знань, відтворенню справедливості, відновленню більш повної картини минулого через пам'ятки та місця пам'яті” [9, с. 139].

Формуючи неповторне історичне середовище, історико-культурна спадщина під час еволюції впливала на становлення ідентичності українського народу, у пошуках якої “українці долають непростий шлях “зламу” стереотипів, деміфологізації поглядів на своє минуле, вчать оцінювати національну історію у “своїх, а не “чужих” категоріях” [10, с. 72]. Пам'ятки історії та культури є не тільки унікальним свідченням минулого та важливим джерелом історичного досвіду, здатного проникнути в усі виміри національно-духовного життя. Вони збуджують уяву, викликають історичний чи художній інтерес, і на цьому ґрунті є важливим об'єднавчим чинником.

Враховуючи значний загальноосвітній, виховний і консолідаційний потенціал, історико-культурна спадщина стає важливою складовою національної безпеки України, а тому її виявлення, дослідження, захист і збереження є суттєвим завданням для держави, на чому наголошується у статті 10 Закону України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” (“Засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері”), де йдеться про необхідність консолідації суспільства на основі “відродження духовних цінностей українського народу, захист і примноження його культурного надбання, збереження національно-культурної спадщини, підтримку розвитку культури і мистецтва” [11].

Одним із ефективних засобів формування спільної пам'яті нації є створення історичного просторового середовища, що становить візуальний компонент історико-культурної спадщини. Це міська топоніміка та пам'ятники, будинки та монументи, пам'ятні місця боротьби за національне визволення, меморіальні комплекси жертвам тоталітарних репресій, які не тільки відображають історичне минуле, а й формують спільний для усієї України образ минулого, осучаснюють національну пам'ять, і є важливою складовою культурного й ідеологічного середовища, в якому живе людина. Адже, “якщо людина байдужа до пам'яток своєї країни, вона байдужа і до своєї країни” [12, с. 50–51].

12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі в Києві було урочисто відкрито пам'ятний знак “Жертв голодомору 1932–1933 років в Україні [13, с. 63]. Ця подія надзвичайно важлива для формування правди історичної пам'яті, бо “оцю страшну цифру – за вісім місяців вісім мільйонів смертей – мають пам'ятати сьогодні ті, хто вдається до ризикованих експериментів над народом” і щоб кожен своїм розумом і серцем сприйняв голод 1933 року як страшну національну трагедію України та людства в ХХ столітті [14, с. 91; 94]. Щоб туристи з різних країн бачили наслідки впливу радянського тоталітарного режиму на нашу історію та культуру.

Важлива роль у формуванні національної історичної пам'яті належить історичним музеям. Сьогодні в Україні функціонує 128 історичних музейних установ, з них 22 – національні. У їхніх фондах зберігається більш ніж 11 млн історичних пам'яток [15]. Саме історичні музеї є потужним інструментом державної політики зберігання та формування історичної пам'яті. Це вже не ідеологічні установи радянського зразка, діяльність яких визначалася директивами партійних органів, а дієві комунікативні заклади, які відповідають вимогам та викликам часу. Вони не тільки зберігають пам'ятки історії та культури, ефективно демонструють їх і популяризують, підвищуючи рівень знань народу про минуле й майбутнє України, позитивно впливаючи на політичну свідомість української нації та сприяючи формуванню громадянського суспільства.

Під час глобальної трансформації формується новий тип українського історичного музею, який завдяки своїм цінним колекціям змушує задуматися про важливий зміст і еволюцію історичного та культурного процесу на українських землях у контексті світових глобалізаційних процесів.

Сучасні інформаційні технології та глобалізаційні зміни створюють нові можливості й соціокультурні умови для ефективної музеєфікації історико-культурних цінностей, переосмислення експозицій у напрямі служіння суспільству. Саме музеєфікація забезпечує максимальне збереження пам'яток минулого, перетворює історико-культурні об'єкти на об'єкти музейного показу для трансляції їхніх цінностей і смислів теперішнім і майбутнім поколінням. Водночас відбувається збереження свідчень про історичні та культурні події, життя та діяльність відомих осіб, важливих для формування історичної пам'яті. Істотного значення набуває трансформація змістовного наповнення національної ідеї та її реалізація в музейно-експозиційній практиці. Тематично експозиції музеїв поступово переосмислюються,

змінюються, завдяки відображенню історичних подій, спрямованих на формування об'єктивної історичної пам'яті. Особливо це стосується створення експозицій про історію визвольних рухів ХХ ст., що привели Україну до незалежності. Як наслідок, історичні музеї стають інституціями, здатними запобігати посиленню тенденцій до культурної уніфікації шляхом формування у свідомості представників української нації відчуття самотності своєї історії, культури та боротьби за державність.

Завдяки новим підходам у національну пам'ять українського народу увійшли видатні історичні постаті, серед яких чільне місце займає відомий український історик і політичний діяч визвольного руху 1917–1921 рр. М. Грушевський. У Львові, Києві, селах Криворівні (Верховинський район Івано-Франківської обл.) та Соснівці (Козятинський район, Вінницької обл.) функціонують історико-меморіальні музеї М. Грушевського, що зберігають пам'ять про його значний внесок у розвиток національної історико-культурної спадщини та політичної думки.

Зростає роль музеїв в осмисленні та інтерпретації подій недавнього минулого, які радикально змінили суспільно-політичний розвиток незалежної України. Задля збереження історичної пам'яті про події та людей Євромайдану, припинення суспільних суперечок в ім'я побудови нової демократичної держави, самоаналізу власної свободи у системі відносин зі світом, під керівництвом Українського інституту національної пам'яті нині формується Музей Майдану.

Моделювання історії музейними засобами вимагає розроблення нових типів музеїв, прикладом яких можуть стати так звані скансени – музеї відтворених історичних пам'яток, або “музеї просто неба”. Серед найбільших в Україні такими є Національний музей народної архітектури та побуту України у Пирогові, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав-Хмельницький, входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника “Переяслав”), Музей народної архітектури та побуту “Шевченківський гай” (м. Львів), Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Крилос Івано-Франківської обл., входить до складу Національного заповідника “Давній Галич”). Це великі етнографічні комплекси, експонати яких несуть значне смислове і символічне навантаження, демонструючи архітектурні та побутові особливості, народні традиції, обряди та звичаї різних регіонів України, що відображають основні етапи еволюції матеріальної та духовної

культури українського етносу. Експозиції цих музеїв є для всього світу своєрідними історичними документами самотності та унікальності української історії та культури. Неповторністю та особливістю своїх колекцій вони переконливо протистоять культурному спрощенню в умовах глобалізації.

Завдяки інформаційним технологіям з'явилися віртуальні музеї, такі як Музей історії трипільської культури, розміщений на офіційному сайті Фондації "Культурна спадщина України", та Музей археології Батурина. Вони втілюють сучасні прогресивні можливості для показу експонатів, демонструючи їх усьому світові та пробуджуючи інтерес світової спільноти до своєрідної історико-культурної спадщини України.

Висновки. В умовах соціогуманітарних трансформацій як викликів глобалізації, ми повинні шукати національну ідентичність у рамках глобального світосприйняття. Цьому сприятиме низка чинників, а саме: консолідаційний потенціал об'єктивної історичної пам'яті, сформованої на основі активної пам'яткоохоронної та дослідницької діяльності, розширення інтересу до історико-культурних цінностей шляхом їх виявлення, збереження, осмислення, ефективної музеєфікації та необмеженої інтеграції сучасного музею у комунікативний простір суспільства, посилення соціокультурної ролі музею в системі охорони національно-культурних традицій та їх відображення в історичній пам'яті народу, подолання радянських стереотипів в інтерпретації історичних подій. Завдяки новим підходам, технологіям і творчим методам в організації та презентації експозицій, насиченню їх новим національним змістом, музейні установи мають не тільки служити інтересам українського суспільства, а й цікаво та змістовно розкривати всьому світові визначні досягнення власної історії та культури, роблячи їх відомішими, показуючи національну спадщину як самотню невід'ємну складову історико-культурної спадщини людства. Це може бути одним із дієвих засобів привернення уваги світової спільноти до проблеми необхідності збереження національного суверенітету та територіальної цілісності України у загрозованих для неї сучасних умовах.

1. Веденєєв Д. В. *Культурно-інформаційний вплив сучасного світу та історична свідомість української політичної нації* / Веденєєв Д. В. // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – 2015. – № 3. – С. 3–10. 2. Грицак Я. *Життя, смерть та інші неприємності* / Ярослав Грицак. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. (Серія "Deprofundis"). 3. Сміт Е. *Національна*

ідентичність / Е. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с. 4. Яковенко Н. *Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України* / Н. Яковенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf> 5. Зашикілля Л. *Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі* / Л. Зашикілля // *Україна – Європа – Світ*. – Вип. 2: *Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТИПУ ім. Гнатюка, 2009. – С. 156–159. 6. Нагорна Л. *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с. 7. Солдатенко В. *Збережемо історичну правду* // *Науково-популярний альманах "Історичний календар 2011"*. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 404–412. 8. Артюх В. *Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій* / В. Артюх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soippo.narod.ru/documents/koufzhuk/artuh.doc>. 9. Денисенко Г., Денисенко О. *Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу* // *Красзнавство*. – 2014. – № 1. – С. 139–150. 10. Зерній Ю. О. *Історична пам'ять як об'єкт державної політики* / Ю. О. Зерній // *Стратегічні пріоритети*. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76. 11. Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", 1 липня 2010 року, № 2411-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>. 12. *Екологія культури // Прошлое-будущему. Очерки и статьи*. – Л.: Наука, 1985. – 575 с. 13. Веселова О. *Увічнення пам'яті жертв голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні* // *Укр. іст. журн.* – 2004. – № 2. – С. 50–67. 14. Див. "Ми зятялися, полинів не буде..." *Про Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932–33 років в Україні розповідає її голова Лідія Коваленко-Маняк. (Записав Володимир Кулик)* // *Сучасність*. 1993. – № 1. – С. 91–95. 15. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/monitor/april08/20.htm

References

1. Vedenev D. (2015), *Cultural and information influence of modern world to historical consciousness of Ukrainian political nation, National academy of managerial staff of culture and arts herald*, Vol. 3, pp. 3–2. 2. Hrytsak J. (2008), *Life, death and other troubles, Series "Deprofundis"*, Hranit, Kyiv, 232 p. 3. Smit Y. (1994), *National identity, Osnovy, Kyiv*, 224 p. 4. Yakovenko N. *New age – new books. About the need for debate over Ukrainian history textbooks*, available at: <http://www.novadoba.org.ua/data/metod/yakovenko.rtf>. 5. Zashkilniak L. (2009), *Historical memory and social functions of history in modern world, Ukraine. – Europe – The World, Edit. 2, International Collection of scientific works, Series: history, international relations, in M. Aleksievets (Ed.) Edition TYPYU im. Gnatiuka, Ternopil*, pp. 156–159. Nagorna L. (2012), *Historical Memory: Theory, discourse, reflection*, Kuras I.F. Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine, Kyiv, 328 p. 8. Artiukh V. *Content of meaning 'historical memory' in Ukrainian realities*, available at: <http://soippo.narod.ru/documents/koufzhuk/artuh.doc>.

9. Denysenko G, Denysenko H. (2014), *The cultural heritage of Ukraine in the formation of the historical memory of people*, *Kraieznavstvo*, Vol. 1, pp. 139–150. 10. Zerniy Y. O. (2007), *Historical memory as an object of state policy*, *Strategic priorities*, Vol. 1 (2), pp. 71–76. 11. Ukrainian Law "About the principles of internal and external policy", 1 of July, 2010, № 2411–VI, available at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cg>. 12. *Ecology of Culture* (1985), *Past to future. Essays and articles.* – Nauka, Leningrad, 575 p. (rus). 13. Veselova O. (2004), *Memory of Holodomor-genocide's (1932–1933 in Ukraine) victims perpetuation*, *Ukrainian historical journal*, Vol. 1, pp. 50–67. 14. See "We resisted, wormwoods wouldn't be..." (1993), *About the Association of ukrainian famine-genocide's in 1932–33 researchers talks its head Lidia Kovalenko, Maniak*. (Recorded – Volodymyr Kulyk), *Suchasnist*, Vol. 1, pp. 91–95. 15. available at: <http://old.niss.gov.ua/monitor/april08/20.htm>